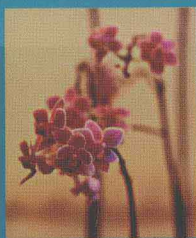
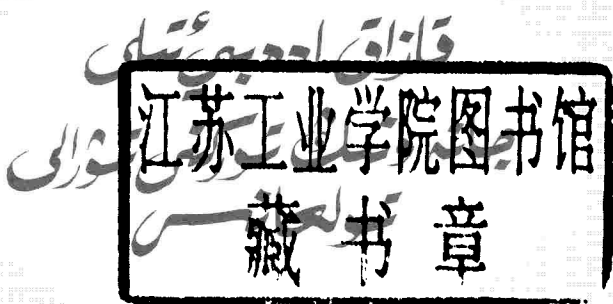

عابد مەنەپ اېمەنۇلى

قازاق ادەبىيەتى
يەنە دىنىي تۈركىي تىللىرى
تولعانىس

ۇلتتار باسپاسى

责任编辑:巴合提·塔里甫拜

责任校对:曙合拉·帕孜力江

图书在版编目(CIP)数据

浅谈哈萨克文学语言及其根源/阿布德马那福著.
北京:民族出版社,2004.2

ISBN 7-105-06032-8

I. 浅... II. 阿... III. 哈萨克语(中国少数民族语言)-标准语-研究 IV. H236

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2004)第 007175 号

民族出版社出版发行

(北京市和平里北街 14 号 邮编 100013)

网 址:Http://www.e56.com.cn

民族出版社微机照排 迪鑫印刷厂印刷

各地新华书店经销

2004 年 2 月第 1 版 2004 年 2 月北京第 1 次印刷

开本:850 毫米×1168 毫米 1/32 印张:9.5

印数:0001-1000 册 定价:16.00 元

该书如有印装质量问题,请与本社发行部联系退换
(哈文室电话:64228006;发行部电话:64211734)

مازمۇنى

- قازاق ادەبىي ۋەتلىنىڭ قالىپتاسۋى 1
1. ادەبىي ۋەتلى تۋرالى بايىمداۋ 1
2. قازاق ادەبىي ۋەتلىنىڭ قالىپتاسۋى ارناسى 18
3. قازاق ادەبىي ۋەتلىنىڭ باستالغان تۋسى 91
4. 18—19-ئاسىرلاردىكى قازاق ادەبىي ۋەتلى تۋراسىندا 117
5. قازاقتىڭ ۇلتتىق جازبا ادەبىي ۋەتلىنىڭ قالىپتاسىپ 129
- دامۋى تۋراسىندا 158
- ابايدىڭ جاڭاشىلدىعى 175
- تاڭجارقىق تالعامى جانە ونىڭ قازاق ادەبىي تىلىنە قوسقانى 194
- اقىن ستىلى اقاۋسىز ساقталسا 204
- ورحون-ەنيسەيدەگى تۈركى رۋنىكالىق جازۋىلارنىڭ قۇپيا- 216
- سەن اشقان كىلت 230
- «شىپاگەرلىك بايانغا» بايرقالاغاندا 242
- ۋەسوز ارالاستىعى ۇلتتار ارا رەال قاجەتتىلىك 258
- قازاق ماقال-ماتەلدەرىنىڭ شەۋ تەگىن زەرتتەگەن ۋەجون 273
- قازاقشا كەيىر سوزدەردى قولدانۋىداى سولەكەتتەر تۋرالى 278
- جاراتىۋلاق پا ، الدە جايرانىۋلاق پا ؟ 288
- شەن جۇيرىك ورگە سالسا ورشەلەنەر 288
- كوركەم ادەبىيەت اۋدارماسى جونىندە نەزەنسى 1

قازاق ادەبىي ەتىلىنىڭ قالىپتاسۋى

1. ادەبىي ەتىل تۋرالى بايىمداۋ

ادامزات پايدا بولغاننان كەيىن قوعامدىق ەڭبەك قاجەتتىلدە-
گىنەن باستاپقى ەسوز تۋىپ ، ادامداردىڭ ەزارا ەتۈسىنىسۋى
ەۋشىن ، سويلەۋشى ەوز ويىن تىڭداۋشىغا ەۋشىندىرۋ ەۋشىن
العاشقى دىبىستاۋ مۇشەلەرىنىڭ دىبىس شىعارۋى ارقىلى بىر-
تىندەپ ەوز ويىن بەلگىلى گرامماتىكالىق قۇرىلىس- ەسوز ،
سويلەمشەلەردىڭ جاردەممەن ەۋشىندىرۋىنان باستاپ ، اسا ۇزاق
مەرزىم شىندە ادام بالاسى قاۋىمدىق قوعامدى باستان كەشىردى .
قاۋىمدىق قوعام كەزىندە ادامداردىڭ ەبىر-بىرىمەن قارىم-قاتى-
ناس جاسايتىن قۇرالى قاۋىمدىق ەتىل بولدى . وسىدان سوڭعى
ۇزاق عاسىرلىق دامۋ بارىسىندا ادامزات بىرتىندەپ تايىپا-رۋعا
ەبولىندى ، رۋ-تايىپا تۋسىندا قولدانىلعان ەتىل رۋ-تايىپالىق ەتىل
بولدى . ولاردىڭ قانشا ەتۋرلى ەتىل ەكەنىنە تولىق دالەل ايتۋ
قىيىن ، بۇل جونىندە دەرەكتى ماتەريال قازىرشە قولعا تىگەن
جوق .

بۇل داۋىردەگى ەتىلدىڭ قاراپايىم قارىم-قاتىناس قۇرالى
رەتىندە ونشا كەمەلدەنىپ كەتە الماعاندىعى بەلگىلى . وسىلايشا
ەتىلدىڭ جاپپاي جارىق كورۋى مەن قالىپتاسۋى داۋىرىندە بىردە
ەبولىنىپ ، بىردە توعىسىپ رۋ تىلىنەن تايىپا تىلىنە ، تايىپا
تىلىنەن خالىق تىلىنە قاراي دامىپ ، ادامداردىڭ قوعامدا قارىم-

قاتىناس جاسايتىن ورتاق قۇرالنا اينالدى . قوعامدىق ورنىنىڭ قانداي بولۇشقا قاراماي ، ول قوعام مۇشەلەرىنە بىردەي قىزمەت اتقارا بەردى . مەنە وسى كەز ۋەتەندىڭ تارماقتالىپ دىيالىكتىلەر- گە بولىنىۋىمەن سىپاتتالادى . كەيىن كەلە ۋەزىشاما ورتاق ۋەتەن بوي كۆرسەتتى . وسىلايشا رۋ-تايپالىق ۋەتەندىڭ توعىسۇنان با- رىپ حالقتىق ، اتاپ ايتقاندا ، ۇلتتىق ۋەتەن دارالانىپ شىقتى . بۇل دارالىق ۇلتتىق ۋەتەندىڭ ەكشەلىپ ، ۋەز زاڭدىلىعى ، ۋەز ايرماشلىعى بويىنشا دامۇشقا نەگىز قالادى .

ۇلت دەگەنىمىز — ادامداردىڭ تارىخىي قالىپتاسقان ، ەلۋ- مەتتىك ، ەتنىكالىق قاۋىمنىڭ بىرلەنگەن جوعارى ۋەزى . ۇلت ۋەزىنىڭ قۇرامىنا كىرگەن ادامداردىڭ تۈرمىس جاي-كۈيىنىڭ ، قونىستانعان تەرىتورىياسى مەن شارۋاشلىق ۋەزىرىنىڭ ، ۋەتەن مەن مادەنيەتنىڭ ، ەلۋمەتتىك پىسخولوگياسىندا كەيىر ەتنىكالىق ەرەكشەلىكتەرىنىڭ ورتاقلىقى نەگىزىندە قالىپتاس- قان . وسىندا ورتاقلىق ، توعىسۇ قوعامدىق وندىرىستەگى ، تۈرمىس-سالتىعى ، تىرىشلىك ەتۋەگى ۋەزىر ۇزان قاجەتتىلىكتە- رى ، شارۋاشلىق ، جان باعىس قامىندا عىلىم-مادەنيەتتىك ، قوعامدىق بارىس-كەلىس ، الس-بەرىستەگى دامۇ قاجەتتىلىكتە- رى ارقاسىندا جالپىلىق قاراپايم تىلدەن سارالانىپ ، سۈرپىتا- لىپ ، ولشەمدەنىپ ادەبىي ۋەتەن پايدا بولعان .

ادەبىي تىلدەن ۋەزىر قوزعاۋ الدىندا الدىمەن نەشە مىڭ جىلدىق جازباشا مادەنيەت تارىخى بار ، ادامزاتتىڭ رۋحاني ازىعىنا ۋەزىر سىپىرا كىتاپ جازىپ قالدىرعان تۇسقان ۇلتتاردىڭ بۇل تۋرالى قالاي بايىمداعانىنا ۇغلۇگە تۋرا كەلەدى . ويتكەنى ۋەزىر ۇلتتىڭ ۋەتەن-مادەنيەت تارىخى جەكەلەگەن دارا كۈيىندە ەمەس ، تۇتاس قوعامدا جاساپ جاتقان ۋەزىرلى حالقتاردىڭ عاسىرلار بويى

بېرگە ارالاسىپ ، كەلسىپەي كەرسىپ ، بولسىنپ كەتىپ وتىر-
عان ، بىرىن-بىرى باغىندىرعان ، بىرىنە-بىرى باغىنعان دام-
ۋىمەن ساناسپاي تۇرا المايدى . ەندەشە ، وسى جاينىداعى بايىم-
داۋعا نازار سالايىق :

حانزۇ تىلىندە ادەبىي ءتىل دەگەندى نورمالانغان ءتىل نەمە-
سە ”ادەبىي ءتىل“ دەپ اتايدى . وندا تۇسىندىرىلۋىنشە : ”وڭدەۋ-
دەن ءوتىپ نورمالانغان ورتاق ءتىل ، ۇلت قالىپتاسۋدان بۇرىن ،
كوبىنەسە ، وقىلىم ، ادەبىيەت ، ءدىن جانە عىلىم سالالارىندا
قولدانغان جازباشا ءتىل ، ول ءارى خالىق بۇقاراسىنىڭ ولەڭ-
جىرلارىنداى ءتىل ؛ ۇلت قالىپتاسقاننان كەيىن ، ۇلتتىڭ ور-
تاق ءتىلى وڭدەلىپ ، قالىپتاسادى ، اۋىزشا جانە جازباشا تۇرىندە
ءبارى دە ۇلتتىڭ مادەني ءومىرى مەن قوعامدىق حارەكەتتەرىنىڭ
بارلىق جاعىنا قىزمەت وتەيدى“ ① دەلىنەدى . كورىپ وتىر-
مىز ، مۇندا ءۇش استارلى ماعىنا جاتىر . بىرىنشى ، ۇلت
قالىپتاسۋدان بۇرىن دا ادەبىي ءتىل بار ، ول وقىلىم ، ادەبىيەت ،
ءدىن ، عىلىم قاتارلى مادەنيەت سالالارىندا قولدىنىلعان جازباشا
ءتىل ؛ ەكىنشى ، خالىق بۇقاراسىنىڭ ولەڭ-جىرلارىنداى
ءتىل ؛ ءۇشىنشى ، ۇلت قالىپتاسقاننان كەيىنگى ورتاق ءتىل ،
ول اۋىزشا ، جازباشا تۇرىندە سول ۇلتتىڭ مادەني ءومىرى مەن
قوعامدىق حارەكەتتەرىنىڭ بارلىق جاعىنا قىزمەت وتەيدى دەگەن-
دى باسا ايتادى . وسى ارىقلى خالىق جىراۋلارىنىڭ ەرتەدەگى
اۋىزشا تاراعان نۇسقالارى ، مۇنىڭ شىندە قازاق خالىقى دەرەس
ۇلت بولىپ قالىپتاسقان 14- ، 15-عاسىرلاردان بۇرىنقى نۇسقا-
لار ادەبىي تىلگە جاتاما ، الدە جاتپاي ما دەيتىن تالاسقا جاۋاپ
بەرەدى .

دەمەك ، 15-عاسىردان بەرگى جانە 15-عاسىردان ارعى حا-

لىقتىڭ ئۆزى ادەبىيەت ، ايتالىق ، باقىسى سارىندارى ، ەرتەڭلەر ،
ولەڭ-جىرلار قازاق خالىقنىڭ ادەبىي ەتلى ەكەندىگە داۋ جۇر-
مەيدى .

ەندى باسقا خالىقتىڭ بۇل جونىدە نەلەردى ايتاتىنىنا كو-
ڭىل بۇرايىق . ورس ادەبىي ەتلىنىڭ تارىخىن زەرتتەپ جۇرگەن
ماماندار بىلاي دەيدى :

— ادەبىي ەتل دەگەنىمىز — جالىپى خالىقتىق ەتلىدىڭ خاتقا
تۇسكەن ، بەلگىلى ەبىر دارەجەدە وڭدەلگەن ەرەكشە ەتۈرى (بۇ-
داگوۋ ر . ۱ .) .

— جازۋ ادەبىي ەتلىدىڭ ەڭ ماڭىزدى جانە قايتكەندە دە
بولۇعا ەتىستى بەلگىسى (فيلين فى . پ .) .

— ەتل ەبىلىمى تارىخىنان العاندا ، ادەبىي ەتل دەپ تەك
خوركەم ادەبىيەت ەمەس ، عىلمىي زەرتتەۋلەردىڭ ، ساياسىي تراك-
تاتتاردىڭ ، گازەت-جۇرنالداردىڭ ەتلىن دە ، قىسقاسى ، جازبا
ەتلىدى ايتامىز (چىكو باۋا . س .) .

— ادەبىي ەتلىدىڭ تارىخى جازبا ەسكەرتكىشتەردىڭ تارىخى
(لەۋىن ۋ . ل .) .

— ادەتتە جازۋسىز ادەبىي ەتل بولۇى مۇمكىن ەمەس
(گورشكوۋ ا . ي .) ② .

ەسوزدىڭ توبىقتاي ەتۈيىنى بۇل ارادا ادەبىي ەتل بولۇ
ەۋشىن جازباشا ەسكەرتكىش بولماسا بولمايدى ، ادەبىي ەتلىدىڭ
بەلگىسى جازۋ دەگەنگە بارىپ سايادى .

قازاق ادەبىي ەتلىنىڭ قالىپتاسۋ تارىخى تۇراسىندا قازاقس-
تان مەملەكەتىندە مۇختار اۋەزوۋ ، س . امانجولوۋ ، م . بالاقا-
يەۋ ، ر . سىزدىقوۋا ، س . يسايەۋ قاتارلى ەبىرسىپىرا ەتل
عالمىدارى مەن ادەبىيەت الپىتارى كوپتەن بەرى كوڭىل ەبولىپ ،

۴. ار قىرىنان پىكىر كوتەرىپ كەلەدى . مىسالى ، م . بالا قايەۋ
”ادەبىي ۋەتەن — جازىبا ۋەتەن ، جازىبا ادەبىيەت ارقىلى ۋەتەن بايلىقتا .
رى ، ۋەتەن قۇربلىسى ، سىمباتى قالپىقا تۇسىپ كەشەلەدى ،
جازۋى بولماغان حالقتىڭ ۋەتەنلىك ادەبىي ۋەتەن دارەجەسىنە كوتە .
رىلە المايدۇ“ دەيدى ③ .

ر . سىزدىقۇۋا : ”ادەبىي ۋەتەنلىك ۋەتەن باستى بەلگىسى ۋەتەنلىك
ۋەتەنلىك ، سۇرىپتالغان ، نورمالانغان ۋەتەن بولۇپ ، بۇل ۋەتەن ،
قىزمەتلىك جەننەت سول حالقتىڭ ۋەتەنلىك ۋەتەنلىك ۋەتەنلىك ،
قوعام ۋەتەنلىك باسنى قوشۇش سىپاتى ، يەنى جالپىغا
ورتاقلىق سىپات بولۇپ ۋەتەنلىك ، بۇل ۋەتەنلىك مەجە ، ادەبىي
ۋەتەنلىك تانۇ ۋەتەنلىك ۋەتەنلىك قارامالار قارىسىنا قويىلاتتىن باسنى
قوشۇش ۋەتەنلىك سويلەۋ ۋەتەنلىك . بۇل ۋەتەنلىك ادەبىي دەپ تانۇغا
قاجەتتى ۋەتەنلىك شارى . ادەبىي ۋەتەنلىك قوعامنىڭ قولدانۇ
پىراكتىكاسىدا سىننەن ۋەتەنلىك ، نورمالارنى قوعام ساناسى دۇ .
رىس دەپ قابىلدانغان ۋەتەنلىك جانە ۋەتەنلىك نورمالار بارشا ۋەتەنلىك
ورتاق بولۇپ شارى ، بۇل ۋەتەنلىك سىپاتى . ۋەتەنلىك بەلگىلەردى
نسانغا الپ قاراساق قازاقتىڭ تىلىنە ”ادەبىي“ دەگەن ساپانى
ۋەتەنلىك داۋىرگە دەيىن دە بەرۋەگە بولاتتىن مۇتەپەتەر بار“ . ④
قازاقتىڭ اسا كۆرەنەكتى جازۇشى ، ۋەتەنلىك سۆزەتكەر ، ادەبىي .
يەتتى ، عالم ، زور قوعام قايراتكەرى ، لەنىندىك ، مەملەكەت .
تىك سىلىقتاردىڭ يەگەرى ، دۇنيە جۇزىلىك بەيىتتىلىك ساق .
تاۋ كومىتەتنىڭ رەدكوللەگيا مۇشەسى مۇختار ۋەزەۋ بۇكىل
قازاق ۋەتەنلىك مادەنيەتنىڭ ۋەتەنلىك جەتلىۋەنە ۋەتەنلىك زور
ۋەتەنلىك سىڭىرە جۇرىپ ، ادەبىي ۋەتەنلىك ارناۋلى سۆز ۋەتەن .
نىندە : ”قازاقتىڭ ادەبىي ۋەتەنلىك بايىدان باستالدى دەيتتىن تىلىش .
لەرگە داۋ ايتامىز . بايىدنىڭ الدىندا قازاق حالقىنىڭ كۆپ

عاسىردان كەلە جاتقان مول ەپوستارىنداعى ۇزىندى-قىسقالى سالتتىق ، تاريحتىق جىرلارىنداعى شەبەر ، كوركەم ولەڭ ۇلگە-لەرىندەگى تىلدەردى ۇمتىۋعا بولاما؟ بۇقار ، ماساحامبەتتەردە قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ ۇلگى-ورنەكتەرى جوق دەۋگە بولا-ما ؟! ⑤ دەيدى .

جۇڭگوداعى حانزۇ ءتىل زەرتتەۋىشلەرى مەن شەتەلدەگى ورس ، قازاق ءتىل زەرتتەۋىشلەرىنىڭ ءتىل تاريحى مەن ادەبىي ءتىل جونىندەگى ، اسىرەسە قازاقستانداعى ءتىل ماماندارىنىڭ قازاقتىڭ ادەبىي ءتىلى جونىندەگى ەڭبەكتەرىنە ايالداي وتىرىپ ، ەندى ەلىمىز قازاقتارىنىڭ بۇل سالادا قانداي پىكىرلەر ايتىپ جاتقاننا وي جۇگىرتسەك تەرس بولماس .

ايگىلى تاريحشى ، تۇركولوگيانى نەداۋىر دەن قويا زەرتتە-گەن تۇركولوگ ، ايتۋلى ءتىل مامانى نىعمەت مىڭجاني ”قازاق ءتىلىنىڭ قالىپتاسىپ جەتىلۋىنە قازاق حالقىن قالىپتاستىرعان ءۇيسىن ، قاڭلى ، دۇلات ، قوڭىرات ، قىپشاق ، كەرەي ، ناي-مان ، ارعىن ، الشىن ، تاغى باسقا تايپالاردىڭ تىلدەرى ۇلەس قوستى ، وسىلاردىڭ ىشىندە باستى رول اتقارغان كۈنە قىپشاق ءتىلى (كۈنە قازاق ءتىلى) بولدى . ”كۈنە قىپشاق ءتىلى” التىن وردا ، اق وردا (كوك وردا) داۋىرلەرىندە رەسمىي ادەبىي ءتىل رەتىندە قولدانىلدى . . . ⑥ دەسە ، نىقاڭ تاغى بىردە ماحمۇت قاشقارىدنىڭ «تۇركى تىلدەر سوزدىگىنە» ايالداپ ، ول سول داۋىردەگى تۇركى حالقتارىنىڭ بارىنە ورتاق ادەبىي ءتىلدىڭ ءتول سوزدەرىن تۇگەل جىناقتاپ ، تەرەڭ جانە جان-جاقتىلى تالداغان كۈلەمدى ادەبىي ءتىل سوزدىگى ەكەنىن ايتا كەلىپ ”قازاق ءتىلىن زەرتتەۋدە دە زور ماڭىز الادى” ⑦ دەپ قارايدى .

دى .

قازاق ۋەتەن ، ادەبىيەتتەن زەرتتەپ جۇرگەن ، ”قازاقتىڭ
 كلاسسىك ادەبىيەتى“ تۋرالى ارناۋلى وقۇلىق جازعان باسپاگر
 ۋەتەنباي قابايەۋ ۋەتەنباي رۇدىڭ نەمەسە ۋەتەنباي تاپاننىڭ ۋەتەنباي
 ورتاق بولۇى ، ۋەتەنباي ۋەتەنباي بولۇى شارىتەن عانا ايتىلا-
 دى ، بۇل شارىت جاقىن ، تۋستاس تىلدەر ۋەتەنباي عانا تۋرا
 كەلەدى دەي كەلىپ : ”مەنە ۋەتەنباي ، ۋەتەنباي نە ۋەتەنباي ۋەتەنباي
 ورتاق بولغان ۋەتەنباي ادەبىي ۋەتەنباي اتالدى ، ادەبىي ۋەتەنباي دەگەندە-
 مىز – جالپى ۋەتەنباي ۋەتەنباي (ورتاق ۋەتەنباي) جانە ۋەتەنباي بەلگىلى
 شامادا سۋرپىتالىپ ۋەتەنباي ۋەتەنباي ۋەتەنباي ۋەتەنباي ، ۋەتەنباي تۋرا
 جاساعان داۋىردەگى ادەبىي تۋىندىلار بۋكىلدەي تۋركى تىلدەس
 ۋەتەنباي ورتاق بولدى ، سوعان بايلىنىستى ادەبىي ۋەتەنباي دە
 بۇلارعا ورتاق ادەبىي ۋەتەنباي ۋەتەنباي“ ⑧ دەپ تۋىندەيدى .

قازاقتىڭ جازبا ادەبىيەت تارىخىنان اڭگىمە قوزاعان پرو-
 فەسسور اقمەتەك كىرىشبايەۋ قازاقتىڭ جازبا ادەبىيەتىنىڭ قا-
 لىپتاسۋ جانە دامۋ تارىخىن سول ۋەتەنباي ومىرىندە بولغان
 تارىخى ، قوعامدىق وقىعالار مەن رەال فاكتىلەر نەگىزىندە ەكى
 ۋەتەنباي داۋىر ساتىسىنا ۋەتەنباي پىكىر جۇرگىزۋگە تۋرا كەلەدى
 دەگەندى نىسانعا الا وتىرىپ : ”ۋەتەنباي ۋەتەنباي ۋەتەنباي ادەبى-
 يەت نۇسقالارى – بۇل داۋىردەگى ادەبىيەتمىز 5 ، 8-عاسىرلار-
 داعى ورحون-ەنيسەي ، تالاس تاس جازۋىلارىنداعى جازبا ەسكەرتە-
 كىشتەرىنەن 15-عاسىرعا دەيىنگى جازبا ادەبىيەتمىزدىڭ دەرەك-
 تەرىن قامتىدى ؛ ەكىنشى داۋىر ساتىسىنداعى ادەبىيەت قازاق
 ۋەتەنباي قازاق ۋەتەنباي بىرلەسىپ ۋەتەنباي مادەنىيەتتەن ،
 ۋەتەنباي ادەبىيەتتەن ۋەتەنباي تۋسىرگەن كەزدەگى ادەبىيەت نۇسقالا-
 رىن قامتىدى“ ⑨ دەيدى .

كورنەكتى اقىن-جازۋشى ومارعازى ايتان ۋلى تىلدەر دام-

ۋىن : 1) تىلدەردىڭ جاپپاي پايدا بولۇشى مەن قالپىتاسۇۋ داۋد-
رى ، 2) دىئالەكتىلەر داۋىرى ، 3) ادەبىي تىلدەر داۋىرى دەپ
ئۇش داۋىرگە بۆلۈپ ، ادەبىي تىل بولۇش ۋىشىن جازۇ ، جازبا
ادەبىيەت بولۇش كەرەكتىگىن ، جازۇدىڭ ۋىزى دە دامىپ وتىراتىد-
ىدىن ايتا كەلىپ ، ادەبىي تىلدىڭ مىندەتى ۇلت تىلىن ادەبىي
تىلگە كوتەرۋەن عانا تىنىپ قالاما ؟ دەپ ۇلكەن سۇراۋ قويىپ
الىپ : ”وسىزامانعى ادەبىي تىل تەك ۋوز ۇلتىنىڭ ادەبىي تىل-
مەن شەكتەلمەيدى . ويتكەنى ول بىر جاعىنان ، ەڭ الدىمەن
ۋوز ۇلتىنىڭ تىلىن تۇتاسىنان الپ سارالاي تۇسسە ، ەندى
بىر جاعىنان ، بۇكىل دۇنيە جۇزىندەگى بىر تۇتاس ورتاق
ادەبىيەتنىڭ ەڭ تاڭداۋلى ۇلگىلەرىن ۋوز قۇرامىنا الپ كىر-
دى . بۇل اۋدارما ارقىلى بولادى . بىراق اۋدارما جەكە سوزدەر-
دىڭ اۋدارماسى عانا ەمەس ، كوركەم سوز شەبەرلەرىنىڭ تۇتاس
ستىلدەرى مەن دانىشپان عالمى ، ۇلى ويشىلداردىڭ نازاريالىق
جانە لوگىكالىق بايىمداۋلارىنىڭ سويلەم قۇراۋ ۇلگىلەرىنىڭ
اۋدارماسى بولادى“ ⑩ دەگەندى قوسا ايتادى .

قارت باسپاگەر جانە تىلگەر ورازبەك قاناپىن ۋوزىنىڭ
”اۋزەكى تىل مەن ادەبىي تىلدىڭ قاتنىسى تۇرالى“ دەگەن
ماقالاسىندا ، ادەبىي تىل مەن اۋزەكى تىلدىڭ اراسىندا ۇلكەن
شەك جوق ەكەندىگىن ، ادەبىي تىلدىڭ توركىنى ، ونىپ-وسكەن
ورتاسى اۋزەكى تىل ، ال نازلەنەتن توپىراعى ، شىڭدالىپ ،
سومدالاتىن دومنا پەشى ، ولىپ-سولپىلىعى تۈزلەتن تەزى-
باسپا سوز جانە جازبا ادەبىيەت ەكەندىگىن ايتا كەلىپ : ”ادەبىي
تىل بۇكىل وقىرمان قاۋىمعا بىردەي تۇسىنىكتى بولادى ، ونى
جالپى سويلەۋ تىلىمەن سالىستىرعاندا كوركەم ، دال ، ورام-
دى ، سۇرىپتالغان بولادى ، وندا ار سوز توراقىتى ، قالپىتاسقان

ولشەمدەر بويىنشا قالپى بۇزىلماي جازىلۇندا جانە ايتىلۇندا ، سول سياقتى ستيلدىك ، گرامماتيكالىق ، لەكسيكالىق (سوز قولدانۇ) ، تۇراقتىلىق فورمالارى ساقتالادى“^⑪ دەگەنمەن تۇ . جىرىمدايدى .

ءبىر حالقتىڭ ادەبىي ءتىلىن زەرتتەۋ ءۇشىن سول حالق . تىڭ رۇحاني مادەنيەتتەگى جارانتقان تاريخمەن شەكەرلەي تا . نىسۇعا تۇرا كەلەدى . ادەبىي ءتىل كوكتەن تۇسكەن نەمەسە جەر . دەن ءونىپ شىققانداي ءبىر داۋىردە عانا قالپتاسا قالمايدى . تاريخ كوشىنىڭ العالىلەرلەۋىنە بلەسە ادەبىي ءتىل دە قاراپايىم . دىلىقتان كۇردەلىلىككە ، جاي سوزدەن كوركەم سوزگە قاراي كەمەلدەنىپ نورمالانا بەرەدى . ءبىر كەزدەگى كەيىر ولشەمدىك نورمالار كۇڭگىرتتەنىپ ، سۇيىقلىتىم تارتىپ ، ونىڭ ورنىنا زا . مان ، قوعام جاعدايىنا بايلانستى جاڭا لەكسيكالار قوسىلىپ ، قوماقتالىپ ، بايىپ بارادى . بۇل قۇبىلىس تولا سىز قايتالانىپ وتىرادى . سول سەبەبتى ، ادەبىي ءتىلدى زەرتتەۋشى عالمىداردىڭ ءبارى دە قازاقتىڭ ادەبىي ءتىلى جونىندە تۇرلىشە ءبولىنىس جاساپ ، بولجامدار ايتىپ كەلەدى . ماسەلەن ، «قازاق سوۋەت ەتسكلوپەدياسىندا» : الدىمەن 18-عاسىردا ءومىر سۇرگەن بۇ . قار ، اقتامبەردى ، «ەسكەك جىرلار» تۇدىرعان ماھامبەتتىڭ ادەبىي مۇرالارى قازاقتىڭ قازىرگى ادەبىي ءتىلىنىڭ عاشقى ءدا . ۋىرى (18- ، 19-عاسىرلاردىڭ ءبىرىنشى جارتىسى) بولسا ، ودان كەيىنگى ونىڭ تاريحي ءداۋىرى 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسى دەپ ءبولىپ ، وسى تۇستا ادەبىي ءتىلدى شىڭداۋدا شوجە ، ءسۇيىنباي ، ءبىرجان ، اقان سياقتى اقىندار ، «دالا ۋالاياتى» گازەتى سياقتى گازەتتەر ، جازبا ادەبيەتتىڭ كورنەكتى ۋاكىلدەرى اباي قۇنانبايەۆ ، بىراي التىنسايرىن ۇلەستەرىنىڭ

زور ەكەنن ايتادى . ودان سوڭ 20-عاسىردىڭ باسى قازاق ادەبىي
ءتىلىنىڭ ءۇشنىشى كەزەڭى بولدى دەگەندى ءۇسنادى ⑫ .

س . يسايەۆ «قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ تارىحى» دەگەن كىتابتا -
بىندا قازاق ادەبىي ءتىلىن 1 . قازاق حالقىنىڭ حالقى بولپ
قالپتاسقاننان كەينى كەزەڭ ، يەنى 15- ، 16-عاسىرلاردان
باستاپ 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنا دەينىڭى قازاق ادەبىي
ءتىلىنىڭ تۇپ ، قالپتاسپ ، دامۇ ءداۋىرى ، 2 . قازاق ادەبىي
ءتىلىنىڭ 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنان باستاپ وكتابر
توڭكەرىسىنە دەينىڭى ءداۋىرى ، 3 . قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ
سوۋەتتىك ءداۋىرى دەپ ءۇش كەزەڭگە بولەدى ⑬ .

ر . سىزدىقوۋا قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ باستالار تۇسى جايىندا -
عى الۋان-الۋان كوزقاراستار مەن پىكىرلەردىڭ باسىن بىرىكتە -
رىپ بەس توپقا بولپ بىلاي جىكتەيدى :

1 . قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ تارىحن ەرتەدەن كۈنە تۇركى
ءداۋىرلەرىنەن باستايدى (ع . مۇسابايەۆ 2-عاسىردان ، ۱۶ . مارغۇ -
لان ، ب . پ . كەنجەبايەۆ 5-عاسىردان ، ت . ب .) .
2 . قازاق ادەبىي ءتىلىنىڭ تارىحى 18-عاسىردان باستالادى
(ق . جۇمابايەۆ ، م . بالاقيەۆ ، ت . ت .) .

3 . 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنان باستالادى (ق . جۇ -
بانوۆ ، ن . ساۋرانبايەۆ ، س . امانجولوۆ ، ۱۶ . كەڭەسبايەۆ) ، بۇل
كوزقاراستى جاقتاۋشىلار 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنا دە -
يىن قازاقتا ادەبىي ءتىلدى تانىتاتىن ۇلگىلەر بولدى دەگەندى
قوسا ايتادى .

4 . قازاق ادەبىي ءتىلى وكتابر توڭكەرىسىنەن كەيىن باس -
تالدى (ت . قوردابايەۆ) .

5 . قازاقتىڭ ءتول ادەبىي ءتىلى اۋىزشا دامىعان اۆتورلى

پۈەزىيا تۇرىندە ، ونىڭ خالىق بولپ قۇرالغان كەزەڭنىنە 15- ،
16-عاسىرلاردان باستالدى ، ال ەسكى ادەبىيەت جازبا ەتلى 16- ،
17-عاسىرلاردان باستالدى ، جاڭا ۇلتتىق ادەبىي ەتلى 19-عاسىر-
دىڭ ەكىنشى جارتىسىنان باستالدى (ر . ر . سىزدىقوۋا ، ق .
ومىرالىيەۋ ، ب . ابلقاسىموۋ ، ا . سىقاقوۋ ، ا . تۇرسىنجانوۋ ،
ت . ت .) ⑭ .

ەتلىپباي قابايەۋ قازاق كلاسسىك ادەبىيەتى جونىندەگى نەدا-
ۋىر جۈيەلى عىلمىي زەرتتەۋلەرىنە سۈيەنە وتىرىپ دالەلدەر كەل-
تىرە كەلىپ ، قازىرگە دەينىڭى قازاق ادەبىيەتىن تارىحي دامۋ
جولدارىنا ، وزىندىك ەرەكشەلىك قاسىيەتتەرى مەن زاڭدىلىقتارىنا
قاراي ۇلكەن ەكى كەزەڭگە ەبولپ : ” ەبرىنشى ، تۇركى تىل-
دەس خالىقتارمەن ورتاق ەداۋىرى ؛ ەكىنشى ، ەتول ادەبىيەت
ەداۋىرى “ دەپ سارالايدى دا ، قارىمىدى قالامگەر وپىن ونان ارى
ەورىتىپ ، تۇركى تىلدەس خالىقتارعا ورتاق ادەبىيەتتى :

1) ” ەجەلگى ادەبىيەت (4-عاسىردان 9-عاسىرعا دەين) ؛
2) ورتا عاسىر ادەبىيەتى (10-عاسىردان 12-عاسىرعا دە-
ين) ؛

3) التىن وردا ەداۋىرىنىڭ ادەبىيەتى (13-عاسىردان 15-عا-
سىرعا دەين) دەي كەلىپ ، ەتول ادەبىيەتتى :
1 . قازاق خاندىعى داۋىرىندەگى ادەبىيەت (15-عاسىردان
18-عاسىرعا دەين) ؛

2 . 18-عاسىردان 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنا دەيند-
گى ادەبىيەت ؛

3 . 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنان باستالغان سىنشىل
رەالىستىك ادەبىيەت نەمەسە ۇلتتىق ادەبىيەت ؛

4 . رەسپۇبلىكامىز قۇرىلغاننان بەرگى ادەبىيەت ⑮ دەپ

تورت كەزەڭگە بولەدى .

بىر ھالىقتىڭ ادەبىي ئەتىلىن زەرتتەۋدە سول ھالىقتىڭ
ۇزاق عاسىرلار بويىندا جاراتقان رۇھانىي مادەنيەتمەن تەرەڭ
تانىسۇ ، ونى جان-جاقتىلى جۇيەلەپ زەرتتەۋ كەرەكتىگىن ايتقان
ەدىك . جوعارىدا ەلىمىزدەگى جانە قازاقستانداغى بىرسىپىرا
عالىمداردىڭ قازاقتىڭ ءتول ادەبىي ئەتىلىنىڭ قالىپتاسۇ ، دامۇ ،
كەمەلدەنۇ جاقىتارىنان قازىرگى قولدا بار عىلمىي دالەلدەرگە سۇ-
يەنە وتىرىپ شىعارعان مىناداي ءۇش ۇلكەن توپىتاغى كوزقاراسى-
مەن :

بىرىنشى ، قازاقتىڭ ءتول ادەبىي ئەتىلى 18-عاسىردان باس-
تالدى ؛ 19-عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىنان باستالدى ؛ 20-عا-
سىردىڭ باسنان باستالدى دەيتىن بولجامدارىن ؛
ەكىنشى ، 1 . 15- ، 16-عاسىرلاردان باستاپ 19-عاسىردىڭ
ەكىنشى جارتىسىنا دەيىنگى ءداۋىرى ؛ 2 . 19-عاسىردىڭ ەكىن-
شى جارتىسىنان باستاپ وكتابر توڭكەرىسىنە دەيىنگى ءداۋىرى ؛
3 . قازاق ادەبىي ئەتىلىنىڭ سوۋەتتىك ءداۋىرى ؛ 4 . جۇڭخۇا
حالىق رەسپۇبليكاسى قۇرىلعانىنان بەرگى ادەبىيەت ءداۋىرى دەپ
جىكتەگەن زەرتتەۋىن ؛

ءۇشىنشى ، 1 . ەرتەدەن تارتىپ كۈنە ھۇندار ، تۇركىلەر
مەملەكەتى داۋىرىنەن باستالدى ؛ 2 . 15- ، 16-عاسىرلاردان
باستالدى ؛ 3 . 18-عاسىردان باستالدى ؛ 4 . 19-عاسىردىڭ
ەكىنشى جارتىسىنان باستالدى ؛ 5 . سوۋەت وداعىنداغى وكتابر
توڭكەرىسىنەن كەيىن باستالدى دەيتىن كوزقاراستارمەن جۇزدە-
سىپ وتىرمىز .

وسى ءۇش ۇلكەن توپىتاغى كوزقاراستاردى اقىل تارازسىنا
سالىپ ، ەكشەپ كۈرگەندە ، ولاردا ورتاقىق تا ، وزگەشەلىك